

Живцем поховані.

Оповідання

Івана Левіцького.

— — —

I.

Се діялось давненько: вже тому буде років з двадцять п'ять коли й не більше. Я тоді був на службі в далекому краю на далекій півночі на Поліссі і літом приїхав на Україну одвідати родичів та побачити рідний край, ті місця, де пройшли мої дитячі та молодечі літа, найліпші літа мого віку.

Пізним ранком я виїхав на залізній дорозі на Одесу і через дві станції пересів у Фаєтові на Миколаївську лінію. Сумні соснові ліси линули й зовсім зникли. Вокзали тонули в акаціях, липах та осокомах. З скверів коло вокзалів подекуди виглядали черешні, априкоси, тополі, та волоські оріхи. Край залізної дороги потягали ся стінами живоплоти од снігових заметів. На зелених живоплотах подекуди витикались попільєті дикі оливкові дерева, ніби притрушені борошном. Скрізь коло вокзалів зеленіли сьвіжі газони в скверах; на їх манячіли ніби пензлем вимальовані чудернацькі взорці з травок та усяких квіток. Сторожки ніби потопали в вишнях та черешнях, ніби по поясе стояли в мальві, в орчинії, в маківках, гвоздиках та чорнобривцях. Одразу було знать, що се вже край квіток, край ясного палкого сонця, край поезії. Одразу було знать,

що тут люблять квітки, люблять садки, замиловані в квітках та садках.

День розгорювався пишній та ясній. Звідусіль пахло житами, усякими польовими квітками. Луги, мочари, вохкі млаки на полях неначе чиясь рука густо прегусто засіяла квітками, неначе встелила їх квітчастими килимами. За Россою вже мріли гори, горби та пригорбки в сизій поетичній далечині. От і рідний край! Як радісно на серці! Якою поезиєю повіяло на мою душу! На думку йшла пісня, і пісня весела. Десь глибоко в душі обзивались веселі мотиви.

Он вже недалечко і Біла-Церква неначе потонула в розлогій долині над Россою під горами в садках та гаях. Незабаром з сизої імли виглянули дві високі муровані білі дзвінниці, білі баші церков, присадкуватий невеличкий костел і швидко поїзд спинився. Я вихопився з вагона, перебіг через вокзал і вийшов на портик, що виходив на подвір'я. Мені треба було згодити візника до села, де жили мої родичі.

Я став на ганку і окинув очима усе широке подвір'я, схоже більше на розкішний садок, ніж вокзальні звичайні забагняні й засьмічені задвірки. Через усей широкий двір ростягся подовжистий сквер, навкруги засаджений акаціями, кругом обсаджений оргиніями, ніби застелений зеленим газоном з взорцями з кольорових травок та квіток. По один бік сквера, під вікнами високого забудовання серед зеленого дерева неначе горів квітник, густо закиданий здоровими, як кулаки, цініями усяких кольорів; по другий бік сквера під дошками неначе сьміялись з поміж зеленого гілля розкішні кущі мальви, рясно обквічені квітками, а між ними маки, петунія, повні гвоздики. Скрізь біліли в цвіт кущі жасміну. Скрізь квітки, зелень та ще квітки, сливе суспіль! неначе їх хтось понасіпав, понакидав обережками. Усе дворище пахло солодким духом жасміну. Було знати, що тут живуть залюбленики в квітках.

Кругом сквера по широкій вимощеній дорозі стояв тісний закругляний рядок візників. Фаєтони були усе жидівські, стародавні й старомодні, перекупляні з десятих рук, схожі на египецькі Фараонові колісниці з обідраним сукном, з під котрого виглядали полудрабки, неначе голі ребра. Шкани були усе худі, миршаві, сухоребрі. На високих козлах манячили так само худі жидки, жовті, сухорляві, убого убрані, неначе хтось натикав живих мерців не на фаєтонах, а ніби на якихсь марах та катафальках. На жидках аж лисніло заношене, за-смальцоване дрантя. Серед зелених акацій та газонів, серед маси пишних квіток текла ніби течія з голих полудрабків, сухих конячих порібрин та живих мумій. Пишний квітчастий сквер з зеленими штахетами був ніби оперезаний навкруги драним злинялим поясом, знятим з старця.

Я оглянув той довгий нужденний заокругляний рядок фаєтонів, і уся поезія, якою повівало зелене квітчасте подвір'я, уся краса його одразу зникла, неначе засунулась за чорні хмари.

Приїзжі пасажири кинулись до фаєтонів годити візників. Жидки з козлів замахали батогами, кричали, закликаючи пасажирів до своїх фаєтонів. Жидки фактори обступили мене навкруги, запрошували до гостинниць, трохи не смикали за поли. На подвір'ю підняв ся галас, шум, крикнява. Я стояв і тільки поглядав на ту ніби довгу низку густо на-низаних драбинчастих фаєтонів. Не хотілось мені живцем класти себе на катафальки, що розтрясли-б і живі й мертві кістяки. Ті Фараонові колісниці вже не раз дали ся мені в знаки: не раз і не два вже вони добре наштовхали мені боки.

В довгому рядкови візників я примітив на козлах кілька погоничів в жупанах та свитах. Фаєтони в їх були трохи красші: ті фаєтони висилали на біржу для заробітку місцеві небогаті панки. Я попростував до тих фаєтонів, щоб вибрати собі догіднішу підводу. Підводжу я очі в гору — на козлах

одного фаетона стремить погонич в картузі, в куценській новій свитці, гарний на вроду, білий з лица, з довгими кудлатими вусами, з підстригненою борідкою, з блискучими темними очима.

— Чи се мужик, чи пан? Чи наймит, чи хозяїн фаетона? Майнула в мене думка: на йому мужицька одежа, а з лица зовсім пан, неначе на козлах сидів переодягнений за наймита справдішний панок: стан тонкий, постать рівна, руки білі, з лица красунь. І тикати на його було якось ніяково. Фаетончик в його був новий, чистенький, коні добрі неначе вгодовані.

— Чи повезете мене до села оце зараз? — спитав я в візника.

— А чом же! Я часто одвожу панів то в села, то в сахарні. В мене фаетон добрий, не труський. До вечера вже й на місці будете, говорив погонич, і голос в його був не сипкий та хрипкий, який буває здебільшого в селян, а чистий, дзвінкий, баритоновий.

Я згодив його, сторгував ся і сїв у фаетон. Він звернув на бік, видрав ся з рядка фаетонів, і коні пішли риською, обминаючи довгий рядок жидівських шкап та скрипучих колісниць, та усяких чортопхайок-таратайок.

— Чи се ваші коні та фаетон? — спитав я в візника.

— Ні, не мої коні, не мій і фаетон обізвав ся він і повернув до мене голову, усміхаючись: було знать, що про се його питав не один я, питали й иньші пасажирі.

Сей візник був задля мене чиста загадка. Я окинув очима його фігуру: плечі широкі, стан тонкий, хисткий, навіть прикритий катанкою з не дуже грубого сукна; шия біла, не мужицька, не порепана: темнорусявий тонкий волос кругом шиї аж вилискуєть ся.

— А чий же се фаетон? — спитав я знов в недомислі.

— Старого посесора Гнідинського. Він переднійше був посесором, держав в посесії оттут одно село графа Браніцького. А тепер він, надбавши гроший та усякого добра, поставив собі домок в Білій Церкві і живе на старости літ без діла. Я в його служу за наймита. Він висилає мене з фаєтоном на біржу на заробітки.

— То ви в його за наймита! — аж крикнув я зачудований.

— За наймита, — обізвав ся погонич і знов обернув до мене голову і засьміяв ся.

— Алеж ви на наймита чогось зовсім не схожі.

— Бо я, бачите, не з міщан. Я дворянин, шляхтич, як тут нас звать. Ми шляхтичі з батьків, з дідів. Мій старший брат був „чиновником“, служив у Києві в канцелярії губернатора, а потім був на службі в Умані, та оце недавно помер од чухотки.

— Що се за диво! І що вона за проява оце везе мене? вертілась в мене думка. А може се якийсь чванько, що взловживає довірність легкодушних проїзжих панків, аби почванитись своїм родом перед панками: знайте мов, що й я панського роду, хоч і сиджу на козлах з батоном, але мені-б лишило і було-б уподобнійше сидіти з вами рядом в фаєтоні. А коли я тепер оце на козлах, то се так собі випадком випало...

Я зацікавив ся і почав розпитувати свого візника. Він повертав до мене голову, щось говорив, розказував. Але я тільки бачив його підтяту борідку і одного довгого кудлатого вуса поверх борідки. Слів не можна було чути. Колеса стукотіли на новій мостові. Фаєтони гнались до міста неначе навипередки і випереджували нас. Проти нас тягла ся до вокзала валка з вагою на возах, навантажених усяким крамом, земляним угіллям, мішками з пашнею та питльованим борошном. Колеса деркотіли, неначе кричали й репетували. Мостова аж двигтіла під навантаженими возами. Розмовляти не можна було жадним способом.

От коні влетіли в містечко, здорове, як город, перебігли через кілька жидівських смердячих улиць. Наш фаєтон вискочив на базарне місто, здорове, як вигон, обставляне мурованими домами, і неначе пірнув між вози. Базар ще не розіхав ся і ніби грав возами, волами та кіньми в тісної баби. Курява стояла, неначе дим од пожежі. Місто було ніби закидане возами. Фаєтон наш ледви пропхав ся уличкою поміж возами, зачепив колесом кілька бсів та коліс, штурхнув дишлем в спину кільком жидівським балагулам і вилетів на широку улицю, що йшла просто на поштовий тракт. Зазеленіли по обидва боки улиці старі садки. З садків, з гайків виглядали невеличкі муровані і дерев'яні домки, дачки. Заманячіли в квітниках перед домками усякі квітки. Тут живуть панки, підпанки та міщани. Стало тихше. Гармідер затих: можна було балакати.

— Хтож був ваш батько? — спитав я в свого візника.

— Мій батько був дворянин і православний, не католик. Він колись мав свою землю — десятин з шістьдесять, коли й не більше он там Россею по праву руку од гори. Мій батько був поміщик і дворянин з діда й з прадіда.

— Як же воно так вийшло, що ваш батько мав свою землю, був дідич, а ви тепер за кучера в якогось пана Гнідинського? — спитав я, здивований таким випадком.

— Про се довго розказувати: багато говорити, а нічого слухати, як кажуть в приказці. Нехай от як заїдемо до моєї хати, то я вам розкажу. Я на часочок забіжу до дому, дам коням оброку, може й пополудню та візьму на дорогу кирею, бо як часом нападе дощ, то я змокну до сорочки. В нас отсе перепадали страшні тучні дощі. Ось недалечко й моя хата. Ондечки за тими високими осикорами!

— Як же вас прозивають?

— Я Василь Сьвікліцький. Батько мій був дворянин. Я й документи його маю. А наша земля,

наше поле і ґрунт пропали для мене на віки. Тільки й зісталась в мене хата, бо й город, і садок, і левада — все се тепер не моє й не моїх дітей.

— А чияж воно тепер? — спитав я.

— Графа Браніцького. Усе пропало. А я тепер служу за наймита, — сказав Сьвікліцький і спинив коні коло воріт.

— Ось і моя хата! Коли ви не дуже хапаєтесь в село, то я заїду на часок, бо вже час ставити коні на-побас.

— Добре! Заїзджайте! Мені можна й загаятись, бо там в селі діти не плакатимуть — жінка не лаятиме.

З хати вибігла жінка Сьвікліцького, ще молода й гарна: білява, кругловида, тілиста, жвава й трохи кокетлива. Була неділя, і Сьвікліцька прибралась чепурненько. По її убранні було знать, що вона не нехтувала уборами. Вона вибігла з хати в чорному куценькому плисовому горсеті, в ясно кольоровій аж ніби білій спідниці, неначе обсіпаній червоними букетиками, а нанизу обшитій на п'ядь смугою з чорного плису. На ногах аж горіли червоні сап'янці. Шия аж вгиналась од густих разків доброго намета, од дукачів та бусів. На голові зеленіла ясно-зелена хустка, поцяцькована дрібненькими рожевими пуцяньками та маківками. Зелені й червоні торочки спадали од хустки на шию. Сьвікліцька міттю вхопила ворота і ніби заіграшки одкинула їх на бік однією рукою. В другій руці в жменні вона держала насіння і все лузала його ніби на льоту. Вона кинула в гору на Василя гострими карими очима. Василь з козла усміхнув ся до неї і погнав коні у двір, ввесь зарослий зеленим шпорішем.

— Ого-го! Як я бачу, в вас жінка, як цяцька, як писанка! — не втерпів я, щоб не примітити того Василеви.

— Тількиж ото в мене й добра зісталось, що та цяцька, та там в хаті є ще дві цяцьки: двое

менших дітей, бо старші усі перемерли, обізвав ся Василь з козла.

З хати вибігли на зустріч батькови і ті дві цяцьки: хлопчик восьми років, і менша за його дівчинка, і справді гарна, як дорога цяцька. Я дивив ся на хату, розглядав оселю, а в мене все вертілась в голові думка, через що то пропала земля, пропав і сей ґрунт з садком, де я стояв? Як Сьвікліцький з дідича став наймитом?

— Чи не прогайнували, чи не пропили часом отєї дрібні українські дідичі своїх маєтків та ґрунтів? Майнула в мене думка, і мені було якось ніяково питати про се в Сьвікліцького, щоб не зобидити часом його, допитуючись про предків „що померли од редьки“, як каже приказка, а може й од чого ще красшого й смачнійшого за редьку...

Мене брала незвичайна цікавість розпитати в Василя про се діло. Але Сьвікліцький почав поратись коло коний: розгнуздував коні і причеплював їм на морди шаньки з вівсом. Давши коням обрік, він пішов до хати, запросивши й мене до своєї господи. Я окинув очима оселю. В осели і двора не було. Стародавна хата стояла далеко од улиці в старому садку. Близше до улиці над окопом стреміли повіточки та чорніла невеличка комора з дубини, вже зовсім счорнілої, порослої в зашкалубинях дрібненьким мохом. Од улиці скрізь понад вірям стреміли старі осокори та осики з підтятим од низу гіллем: було знать, що той підчоб пішов на паливо. По дворі росли подекуди в роскидь старі акації. Під вікнами зеленіли кущі бузку та троянди, цвіли оргинії, гвоздики та чорнобривці. За хатою зеленів старий садок. Хата була стара, стародавна, з маленькими віконечками на чотири шибки, з високою стародавною покрівлею. Од півночи уся покрівля аж зеленіла мохом незгірше зарослого двора, неначе була вкрита шматками зеленого оксаміту.

Ми увійшли в сїни. По один бік сїний були одчинині двєрі в маленьку пекарню; по другий

бік — була невеличка світлиця з узенькою кімнаткою. Я вступив в світличку, і мені вдарив в лице холодний дух дуже старого дома, що вже увійшов в землю. дух трохи трухлявого дерева та порохні. Світлиця була стара, простора. На сволоках манячіли повірізувані, вже й потроху постирані якісь написи, якісь взорці. Над дверима до кімнати світив ся наскрізь проріз з приполичкою, де рядочком стояли дешеві чашки. В кутку на покуті був прибитий косинчик, на йому стояли образи. На одному середньому образі лисіла срібна шата. На стіні коло образів висів чималий стародавний хрест византійського фасона з кучерявими вирізками на перехресті, з срібними прикрасами. Віконця маленькі, двері низенькі. Коло порога на стіні висів помальований зелений гарненький мисник, де не було видно ні однієї простої поливної миски, а натомість на полицках стояли сторч рядками фарфорові стародавні тарілки, зелені та сині тарілочки, якась чудернацька зелена пляшка, стояли два стародавні не то чайники, не то збани з червоної міді, схожі на церковні сосуди. Усе се виявляло, що в сій світлиці колись проживали люди заможнійші, з більшими достатками, ніж теперішній господар.

Холоднувате свіже повітря старого дома підсвіжило, підбадьорило мої нерви. Після душного вагання мені було незвичайно приємно тут посидіти й трохи одпочити. Нерви мої заспокоїлись. Вохкуватий та свіжий дух в світлиці був мені приємний. Я люблю сей дух стародавніх домів. І мої думки без моєї волі самі перелетіли в давню давнину, в світлицю мого діда. Перед моїми очима встала уся обстава давних дідових покоїв, одразу виникли, як з туману, давні люди того часу, сивобороді діди з поморщеними щоками, але здорові, кремезні й веселі; бабусі в простих убраннях, але з щирим непотайним серцем; виникли, як з туману, старі сиві українські шляхтичі в довгих сїртухах з узенькими рукавами, з намотаними на шию чор-

ними шовковими хустками, їх старі жінки в білих чипках, або в шовкових хусточках на голові, в довгих шалях на плечах, з народною мовою в устах, з народними веселими жартами в розмові. Кругом мене на сіх дерев'яних немальованих стільцях з чудернацькими вирізками на спинках неначе сиділи ті давні люди, провадили щиру веселу розмову. Я ніби почув їх голоси з далекої минувшости, їх розмову, веселий сьміх, гострі жарти. Мені чогось здавалось, що з комнати от-от незабаром одчинять ся двері, і звідтіля вийде старенька висока, рівна станом сива нані, котра колись мене малого годувала оріхами та маковниками; здавалось, що в дверях, от-от заманячать два кінці смугнастої шалі, котрі спадають до долу і чергають ся обділ, заманячить ридикуль в її руках, і вона дигне ногою, присяде і зробить мені старомодний кнікс.

Сьвітличка ніби дихнула на мене тим духом давних часів, од котрого вже і сліду не зісталось. Згадки пішли за згадками, картини стародавнього життя виникали одна за одною, як з туману. Я сидів задумавшись.

Сьвікліцький скинув катанку і сів коло стола. В чорній сїртучині з дешевої черкешїни він ще більше скинув ся на пана і білим видом, і високим та широким трохи випнутим білим чолом, і м'якими лиснючими низькими кучерями кругом голови. В його виду було щось окремішне, щось опрічне од звичайного сїльського українського типа, виявлялась якась примішка иньшої раси, не польської й не татарської, а більше ніби німецької, що можна примітити в усіх сливе шляхтичах ходачкових на Правобережній Україні. Сї шляхтичі білявійші та русявійші за селян; вони довгобразї; уста в їх червонійші, ніж в селян, носи довші, з горбиком, як у Німців; очи здебільшого ясні, сїрі або блакитні. В їх типі знать щось північне, германське. Може бути, що вони нащадки норманських дружин давних київських князїв. Може і в жилах Сьвікліцького

ще переливалось кілька крапельок норманської крові. Його вираз рожевих уст, його тонкий з горбиком ніс трохи скинулись на тип саксонської раси.

— Чи далеко, Василю, повезеш пана? Чи довго там пробудеш? — спитала жінка в Сьвікліцького.

— Ой дуже далеко! Начувай ся, Насте, лиха, бо може й дві ночі не ночуватиму дома, — промовив Василь, і з під його кудлатих вусів, багато ясніших за борідку, блиснули білі густі, рівні, як подрізани зуби.

Він кинув на мене очима: очі ніби промовляли до мене, що він жартує і тільки лякає жінку. Я вглядів, що в його карих очах сьвітив ся розум, в швидкому погляді промайнула тямка й розвиток, промайнуло щось розумне гостре, виразне, чого не можна зауважати в очах простих селян та міщан при їх нешвидких дльавих думках. Його швидкі очі неначе говорили до мене, виявляли швидкий рух думок і довільний розвиток голови.

— Як я не верну ся на ніч до дому, то тут в ночі до тебе прийдуть розбишаки, видеруть вікно, влізуть в хату та цюк тебе сокирою по голові! А тоді витягнуть скриню у вікно з усім твоїм добром: і з намистами, і з дукачами, і з юбками та горсетами, — говорив Сьвікліцький.

— Чорт зна що верзеш! Ще й лякає. Коли-б хоч не лякав, — обізвалась Настя, стоячи коло судника та лузаючи насіння.

— От побачиш! Чогось моя душа ніби почуває, що до тебе сьві ночі прибуде в гості отой страшний бородань рудий різник Берко з тїєю здоровою сокирою, що нею рубає мясо в різницях, — говорив Василь.

— Ще й Берка на тобі в придачу! Мовчав би вже, коли не верне ся до дому на ніч. От так він усе! Йому жарти, а я лягаю спати з дітьми, то аж уся трушу ся: і сама хрещусь, і дітий хрещу, і вікна хрещу, і двері хрещу.

— А кудлатий рудий Берко і твоїх хрестів не побоїть ся. Вчора казав мені, що прийде з сокирою до тебе доконечне сьогодні в ночі.

— Та ну бо, чоловіче! Хоч не верзи мені отого страхіття на одїзді, бо не спатиму сієї ночі до білого дня. Я того страшного гицля Берка обминаю десятою улицею, як угляжу його або як стріну ся з ним. А він мені ще й нагадує про Берка. Як гляну на його вирячкуваті сірі баньки, то мені все здасть ся, що він спотання так і телепне мене обухом тупиці по голові! І по мясо не ходжу до його в крамницю, так його бою ся.

— Оджеж сієї ночі сподївай ся його до себе в гості саме в глупу ніч, — сказав Василь.

— От таке мені горе, як бачите! — сказала Настя, обертаючись до мене, — раз тієї зими як повіз якихсь панів до сахарні, то не було його два дні і дві ночі. А саме перед тим тоді в нас у Білій-Церкві злодії обікрали і вбили одну стару паню, що жила собі сама з кухаркою в своєму домі. Пані була богата. Про те усі знали, що в неї в скрині сила грошей. Два жиди, от такі гицлі, як отой Берко, видерли в ночі вікно, влїзли в хату, розрубали старій пані сокирою голову на двоє, порубали на шматки кухарку, а гроші з скрині забрали. Усю одежу, усі сукні вони завязали в простирало. Але мабуть од тієї тяганини їм стало душно. Один жид певно розмотав намотану на шию картату хустку, бо тоді вже було холодно, і випав перший сніг. Але як вони пхали жужмом в простирало панині сукні та пальта, то й упхали туди похашцем і ту картату хустку. Певно вона десь лежала, прикрита накиданими сукнями. Але потім вже, як упорались в хаті, може тим, що боялись, щоб через ті сукні їх не ввіймали, та взяли та й укинули те завязане простирало в Рось: певно була думка, що усяке там шуплаття намокне та й потоне на дно. А воно й не потонуло. Вода прибила його до камяної греблі, а в ранці люди побачили той пакунок, витягли з води

та й однесли до поліції. Ту картату хустку люди зараз впізнали. У тих двох жидів зараз таки витрусили панині гроші, а їх засудили на Сібір на каторгу. А саме перед тим Василь виїхав в дорогу: став під хуру. Нема його та й нема. Що вже я тоді перемучилась, перепечалилась! І вродилась й охрестилась — то ще не зазнала такої муки, як тоді. Дві ночі поспіль мене од страху неначе трясця трясла. Усе поглядаю ся на вікна, чи не добуваєть часом хто до хати. Усе підводжу з подушки голову та прислухуюсь. А на дворі завирюха, метелиця крутить хуртовина. Чую я, щось стукотить та й стукотить та скрипить: певно вітер холітав вір'я та ворота. А мені все здаєть ся, що то злодії вже виколупують вікно або торгають дверима. Господи! скільки я тоді набралаь страху! Дві ночі поспіль не спала, а ніби продрімала, як курка на сідалі.

— Отсеж і тепер як я махну з паничем, то ти і сієї ночі сидітимеш на сідалі та кунятимеш, як курка. Чи ти чула, як до одного старого удівця сьвященика в якомусь селі заїхав на ніч московський купець, той що розвозить по селах ризи та стихарі та продає в церкві? Приїхав той купець вже смерком, розгортає усякі ризи, показує сьвященикови. Батюшка й сторгував одні ризи. Вони вже пізенько повечеряли й випили всмак. Старий ляг спати в комнаті, а купця поклали на канапі в сьвітлиці. Поміж людьми ходила чутка, що в старого удівця багато гроший. Певно в старого були таки гроші, бо, лягаючи спати, він замкнув на заціпку двері в сьвітлицю. Ніч була місячна. Старого сон не брав: певно в його голові вертілись усякі думки про свої заховані скарби. Коли в глуху північ чує старий, щось коло дверей шкрябає. Глянув він на двері, аж з щілини висовуєть ся здоровий довгий ніж та все помаленьку посовуєть ся в гору до заціпки. От-от вже достане та й одщепить заціпку.

— Ой не розкажуй отого, бо я й сієї ночі не буду спати. Коли-б ще ти розказував отаке в ранці,

то-б мені й байдуже. Я до пів дня погубила-б свої страхи то на городі, то на базарі, то пораючись коло печі. А тепер вже з пів дня звернуло. Не погублю я страхів і до вечора, і до півночі. Та як було далі? Чиж одщепнув розбишака ножем заціпку? — спитала Настя.

— Боїш ся, а таки питаєш! Ото ніж усе посовуєть ся помаленьку висше та висше до заціпки, от-от вже черкнеть ся об заціпку та одщепить її. Місяць світить ясно, ясно, а ніж блищить при місяці та довгий, довгий. В старого в головах, в кутку за ліжком, певно на страх злодіям, стояв завжди здоровий товстий кий з булавою на кінці. Як ухопить він ту ірлигу, як свисне нею по ножеві! Ніж дзенькнув, переломив саме держално і впав на діл. Тоді московський купець застромив в щілину другого ножа, такого, яким колії колють кабанів, та знов суне його помаленьку в гору.

— Ой не говори далі! — аж крикнула Настя. — Цур йому, пек йому, який страшний той довгий ніж у ночі! Ну та щож було далі? Чи одщепнув тим ножем заціпку?

— Оджеж ти боїш ся, а лихо робиш, — обізвав ся Василь — не одщепнув, бо старий удівець знов свиснув булавою по ножеві. Тоді купець бачить, що не переливки, та давай торгати дверима та кричить: одчиняй, старий, двері та давай усі гроші, а то я таки двері висаджу, гроші заберу і тебе вбю. А як одчинив двері сам, я тільки заберу гроші, а тобі дарую життя.

— А вжеж! Знайшов дурня! Ось я нароблю івалту на весь куток. Тебе звяжуть та закинуть в погріб, як kota, обізвав ся старий за дверми.

Тоді купець вийшов з хати, приніс сокиру та давай рубати двері. В старого батюшки і в душі похололо. Вже він бачить, як сокира заглядає крізь двері через прорубані розколини, неначе простромлює залізні зуби. Він тоді бачить, що вже смерть заглядає до його в комнату через розколину, та

впав на вколішки перед образами і почав читати молитви на ісход своїй душі.

— Одчиняй, старий, не дляй ся довго та мерщій давай гроші! Як оддаси гроші, то й тебе не вбю, ще й подарую на твою церкву ті ризи, що ти сторгував перед вечерею, говорить купець за дверима.

Коли саме в той час несподівано на дворі закрипіли ворота.

„Ньо, карий! гей, вороний!“ почув ся на дворі голос: то наймит вернув ся з млина з мливом. Тоді купець, як несамовитий, вискочив на двір та мерщій на віз! бо він ще переднійше вже й свою коняку запряг про всякий випадок, та гайда з двору! Покинув в хаті і ті ризи, що старий батюшка сторгував з вечора.

— Через наші двері розбишака не простромив би ножа, — сказала Настя сьміливим голосом, але при тих словах одступилась до порога причинила двері і оглянула, чи добре двері причиняють ся, чи щільно пристають до одвірка коло клямки та коло заціпки, неначе не йняла віри й дверям і хотіла на свої очи пересьвідчитись, чи не вліз би часом ніж в щілину.

— Оджеж через наші двері злодій з роду з віку не всуне ножа, бо наші двері заходять не просто в лужки, а видовбані навкруги в лущках зашкалубини. А може вже двері проти клямки та заціпки обшмульгались? — сказала Настя і заглянула в щілину, потім одхилила двері, знов оглянула ще й пальцями поланала гострий рубець дверий проти заціпки, чи не стерся він часом.

— Чорта-є-два простромить ножа! А зась йому! — сказала Настя і засьміялась.

— Але мої коні полуднують і вже швидко спорожнять шаньки, а хозяйн сидить голодний та теревені справляє та свою черелякану жінку лякає, — сказав Сьвікліцький — побіжи, Насте, на огород та розгуби там трохи своїх страхів, щоб їх

на ніч менше зісталось: нарви мені або місячної редьки, або цибулі, або дай мені на полудень оселедця.

II.

Настя побігла на огород. Я почав розпитувати в Сьвікліцького, як його батько втратив поле, леваду й ґрунт, і чого те поле й ґрунт опинились в графських руках.

— Скажіть мені по правді, як воно так сталося? — спитав я.

— Колись то мій батько мав коло Білої-Церкви може з шістьдесять десятин поля, а може й більше. Се була наша давня держава, наша батьківщина й дідизна; бо ми з давніх давен були дідичі й дворяни ще коли тут і графа Браніцького не було. Таких дідичів, як мій батько, тут у Білій-Церкві колись було чимало. Усі вони були поміщики, чи як у нас кажуть, дідичі. Хто мав десятин з двадцять землі, хто сорок або й п'ятьдесять оттут кругом Білої-Церкви. А в місточку вони з правіку мали свої ґрунти та левади. І сей огород з левадою, де отсе стоїть моя хата, колись усе було наше, була наша держава. Усі ті дворяни чи шляхтичі були православної віри, не Поляки і обладували землями, аж доки не з'явився тут польський гетьман Ксаверій Браніцький. Ще тоді, як була Польща, і тут панував король, польський король подарував гетьманови Браніцькому усю Білоцерківщину та Богуславщину аж до Вільшани та Шполи — трохи не цілий повіт сіл та містечок.

— Се було і справді так. Вже тому буде з сотня років, як се діялось. Останній польський король Станіслав-Авґуст Понятовський і справді подарував польському гетьманови Ксаверови Браніцькому велику силу містечок та сіл з землею, з лісами оттут на Україні за те, що він побив повстання проти Польщі Запорожців та панщанних людей, що зветься Гайдамаччиною або Уманською

різаниною, і вигубив, вкупі з польським регімента-рем чи полковником велику силу повстанців гайда-мак. Усьому сему правда, сказав я.

— Чув я і про Гайдамаччину, чув і про Уман-ську різанину. Ще й тепер про се ходить чутка між людьми. Кажуть, що тоді, як тут панувала Польща, великі польські пани хапали землі, де тільки заірвали, силою однимали землі й огороди од людей, і позиватись з ними не можна було, бо сила була в їх руках. Як приїхав сюди гетьман Браніцький та тут осів ся, то наші дрібні дідичі ще давненько обладували землями. Він нас не зачі-пав. Але Александра Браніцька, гетьманова жінка послала до усіх православних дідичів якогось свого „ржондцу“, щоб він позабирав в їх давні документи на їх землі, левади та ґрунти наче-б то задля того, що Браніцького хоче переґлядіти ті документи та перевірити їх. Дідичі й пойняли її віри, бо вона була не полька, а православна: кажуть, вона була не-боже славного російського князя Потьомкина. Наші дідичі й пойняли її віри і пооддавали усі документи на землі. А вона забрала їх, укинула в піч та й по-палила. А тоді скликала усіх дідичів до себе та й сказали їм: польський король записав графови усі до чиста землі в Білоцерківщині та в Богуслав-щині, чиї-б вони не були: чи мужицькі, чи дідицькі, чи жидівські. Я попалила ваші документи на землі. Ви не маєте права обладувати вашими давними державами. Ви тепер не маєте ні полів, ні левад, ні навіть ґрунтів. Поля й ґрунти тут скрізь тепер суспіль мої. Ідїть собі, куди хочете, про мене жи-віть собі на ґрунтах, як і досі жили, але ви од сего часу будете платити що-року мені чинш за свої огороди та ґрунти, де стоять ваші хати, як платять мені чинш жиди та міщани за ті місця та огороди, де стоять їх хати. За поля я й чиншу не візьму.

Поклонились дідичі графині за таку високу ла-ску та й вийшли з палацу, неначе громом прибиті. Йшли до графині дідичами, а вийшли од неї стар-цями: хоч бери торби та йди в жебри.

Сьвікліцький засьміяв ся дрібним, веселим, щиро-сердим сьміхом. Білі, рівні зуби блиснули з під вусів. В веселих очах не було знать і сліду журби. Він очевидячки був нетужливий й нежурливий на вдачу. Та й річ була давна: Сьвікліцький ще з малечку оговтав ся з сім батьківським лихом.

Але мені було не до сьмішків. Сьвікліцький несподівано неначе кинув живий, ясний промінь живого сонця в давнину і ніби освітив передо мною темні закутки давної історії України, Польщі, освітив усю давну історичну неправду. В одну мить і сьвітлиця з вікнами та образами, і сам веселий Сьвікліцький з веселими сьмішками неначе зникли, неначе пірнули в темну безодню. А я ніби бачу иньші картини, картини варварства та здирства: ніби бачу на свої очи, як великі польські маґнати й пани, та українські маґнати перевертні загарбують землі дрібних українських дідичів та козаків, силоміць однимають ґрунти, ліси, сїножати, левади, а їх пускають по сьвіту трохи не з торбами в жєбри; бачу, як маґнати вчиняють розбишацькі наїзди на сусід, таки дідичів панів, за їх меньших, як руйнують їх хати й оселі, розганяють та вбивають челядь, грабують усе чуже добро, а землі забирають собі. От мені увиджуєть ся, як Чигиринський підстароста Чаплінський грабує й руйнує хутір Богдана Хмельницького Суботів, забиває різками на смерть його сина; увиджуєть ся, як цариця Катарина II роздаровує запорожські землі своїм фаворитам, усім пройдисьвітам Німцям, навіть двірським гувернанткам та нянькам. Мені уявляють ся иньші далекі краї, иньші темні закутки, де московські бояри самі хапають в Мордві землі та ліси, ще й надаряють монастирі землями та лісами, однятими силою од Мордві Тетюрянської. Я неначе бачу, як славна та пишна гетьманша Настя Скоропадська тикає гроші в руки простим козакам, силою запихає їм капшуки з грішми за пазуху, щоб вони продали її свої поля та левади. Але ся гетьманша, що

силою набивалась з платою та зашихала гроші за землі за пазуху козакам, се ще була преподобниця в рівні з гетьманшою Александрою Браніцькою, що не була така церемонна і просто попала чужі документи на землі. Мені уявляєть ся, як колись пани загарбали собі землі в селян, а їх самих запрягли до панщини, і продавали, неначе худобу. Я неначе почув давний плач та лемент, побачив ті давні сльози, що лили ся по тих темних закутках. А скільки було того плачу! Скільки пролито колись таких сліз, які пролили обезталаняні білоцерківські дрібні дідичі! Я ніби побачив на свої очі ту всю історичну неправду, ті виразки, гноянки та болячки минувшости; я ніби почував той гнояний дух історії. І важкі почування налягли на серце. Ся найнедавніша історична кривда навела на мене важкий сум та задуму.

Підводжу я голову. Липнув очима. І знов бачу перед собою Сьвікліцького, бачу сьвітличку з чистими білими стїнами й образами, з ситцевими ясно-рожевими завісами коло вікон. В хатині тихо, тихо, як в усї. Тільки мухи дзижчать і бють ся в шибки. Сьвікліцькнїй дивить ся на мене своїми карими очима, дивить ся допитливо, неначе питає в мене, де літали мої думки, мої гадки. Він неначе заметив ся од мене смутком та задумою і сам став поважнїйший, і перестав жартувати та сьміятись.

— Щож тоді вчинили ваші дідичі? Що тоді діяв ваш батько? Невже таки так вони й випустили з рук своє добро? — спитав я.

— І дідичі нічого не вдїяли, і батько нічого не вдїяв. Я тогді був малий, ще менший за отсего мого хлопчину, але добре памятаю той час, як батько вернув ся з двору до дому. Мати стояла коло хати і певно виглядала батька, щоб швидше довідатись, на віщо то брали в двір документи. Батько увійшов у ворота блідий аж білий, як крейда, а в очах в його нависли сльози.

— Оттепер ми пропащі на віки! промовив він до матери, графиня попала в усї наші документи

на землі, на левади й на ґрунти і одняла од нас усю нашу дідизну, усі наші держави. Тепер і сей город, і сей садок, і ся левада, і усе поле вже не наші, а панські. Нашого тут тільки й зісталось, що отеї хати та комора, та клуня й повітки. За своїж таки ґрунти та левади ми будемо платити графови чинш, як платять жида, міщани та ті Поляки шляхтичі, що поставили собі хати на панській землі в містечку. А полів не дадуть нам і за чинш.

Мати зняла руки до Бога й заголосила. Батько вже й не плакав, тільки ходив, як неприкаянний, і ламав собі руки, аж пальці лущали.

— То се вже тепер і огород не наш, і садок не наш? — спитала мати.

— Не наш тепер огород, не наша й левада, не наше й поле. Полів не дадуть нам і за чинші, обізвав ся батько таким чудним голосом, неначе він говорив десь за стіною або під землею, неначе його живцем поховали в ямі.

— Побила нас лиха година та нещаслива! Ой Боже наш милостивий та милосердний! Завіщож нас так страшно скривдили? заголосила мати і од несили опустилась на призьбу і так заплакала, так заголосила, як голосять по мертвому. Увесь вид її став мокрий од сліз, неначе вона тужила над материною домовиною.

Позбігались близькі сусіди, міщани та міщанки, стали гуртом коло хати і тільки мовчки дивились, як мати побивалась на призьбі. Молодиці й собі почали плакати, неначе в нас в хаті лежав на лаві мрець, а вони посходились на похорон. Наймичка подала на стіл обід, але ні мати, ні батько і за стіл не їли, і ложки в страву не вмочили. Не сів і я за стіл. Мені й їсти перехотїлось через ті сльози та голосіння. В батька, в матери цілий день і ріски в роті не було. Батько тільки усе хапав кухоль з криничною водою та пив воду. Сусіди не одходили од його цілий день, чи сидів він у хаті, чи ходив по садку, декотрі і днювали й ночували в нас:

боялись, щоб він часом сам собі не заподіяв смерти. Якась туга, неначе якась страшна пошесть обняла усю нашу оселю. Та чи тож одну нашу?

Батько мій був ще не старий, був здоровий та плечистий та гарний на вроду. Але од того часу його неначе який лихий отрутник напоїв отрутою: через рік він вже й занидів і посивів. Чорний волос неначе припав пилом та сріблом.

Сьвікліцький розказував, а його діти стояли коло порога і посхиляли голови, слухаючи те батькове оповідання. Не маючи ясного втямку, про що оповідав їх батько, вони обоє очевидячки постерегали, що і над батьком, і над ними разом колись скоїлось щось страшне, скоїлась якась лиха подія. Дівчинка, багато почувливіша за хлопця, дивилась сумними очима на діл, встромивши палець в розтулений рожевий роток.

— Чом же батько не позивав ся з графом, чи з гетьманом, як ви кажете? Чом не розпочали позву иньші дідичі? — спитав ся я.

— Чом не позивались? Тим не позивались, що в руках документів не було. Усі знали, що графиня небога великого маґната князя Потьомкіна, що вона була вхожа до царського двору до цариці Катерини, що вона була в неї за фрейлину, чи що, а граф дуже великий та багатий пан; знали усі добре, що побороти їх на позвах не можна. З дужим не борись, з багатим не судись — се усі добре знали. Усі добре знали, що нічого не випозивають, ще й пропозивають останні грошенята, які в кого були. Нічого не вдієш з силою.

— То се між тими дідичами був і Сошенко? — спитав я.

Був і Сошенко. Але він з досади виїхав до Богуслава чи що, та потім якось вийшов в люди: став великим майстром, маляром чи що, сказав Сьвікліцький.

— І справді вийшов майстром-маляром, був за учителя малюнків в Києві в І-ій гімназії, такого,

який і в вас, отут в Білі-Церкві є в гімназії. Отож він, ще як сам вчив ся в Петербурзі малярству, в академії, то й повів за собою туди і вивів в люди і Тараса Шевченка, що то й є його книжка „Кобзар.“ Сошенко залучив Тараса до малярської школи і напутьв його на добру путь. Чи доводилось вам читати Шевченкового Кобзаря?

— Ні, я не читав, а тільки чув про Шевченка, бо люди розказують про його і в нас. Був між тими дідичами й Сошенко; було їх чимало. Усі ми перевелись ні нащо, усі зубожіли. Мій батько зараз таки спродав ся: спродав воли, вози, спродав клуню, бо се усе стало йому непотрібне. Мій старший брат вже тоді вчив ся в школі в Василькові, то й вийшов потім в „чиновники.“ А мене вже й не давали до школи в Васильків, бо і вчити й возити мене не було за що. Я ходив вчитись в тутешню школу до дяка, бо тоді в нас в Білі-Церкві й не було иньшої школи: так я вже і не вийшов в люди.

— Се мені чудно, що графиня пооднимала од вас землі та ґрунти. Аджеж вона була людина дуже богобоязна й добра! Сеж вона поставила в Білі-Церкві собор?

— Та вона-ж. Старий гетьман Браніцький ставив костел; а вона поставила рядом з костелом здоровий мурований собор, -- сказав Сьвікліцький.

І мені справді стало чудно. Александра Браніцька поставила в Білі-Церкві здоровий мурований собор, одписала гроші на другу муровану церкву за Россю, ще за живоття дала в собор щедрі, по правді царські жертви. В собор вона пожертвувала срібний хрест на престол, здорову важку євангелію, обковану сріблом, ризи й стихар з незвичайно дорогої парчі, срібну кропильницю й чашу. Чаша пишної роботи! заввишки на пів аршина: держално — се пучок золотих колосків пшениці, а зверху в колоски вставляний здоровий вершок чаші. Срібна кропильниця важить більше пуда і така важка, що її не беруть в великих процесіях, бо в диякона болять

од ваги руки. Окрім того Александра Браніцька одписала в своїй духовщині капітал на селянські банки для селян, одписала гроші на сільські школи. Капітал на сільські банки наріє тепер на двіста тисяч рублів, а на ті гроші вже заснований для селян один банк в Білі-Церкві, а другий — в Ставищах. Записані на сільські школи гроші тепер повернуті на церковно-парафіяльні школи. Браніцька померла 1837 року. Ще за десять років або й більше до засновання в Києві Кирило-Методієвського товариства Костомаровим, Браніцька вже гадала і про народні школи, і про банки для селян саме тоді, як панщина була найвисша для народа, про що мали думку і спілці Кирило-Методієвського товариства. Проживаючи при дворі Катерини II, як її улюблена фрейлина, Александра Браніцька певно перечитала і Вольтера, і Жан-Жака Руссо, і Дідро й иньших енциклопедистів, набрала ся їх ідей та поглядів і ліпше й глибше за царицю Катерину II втямила їх, бо запроваджувала їх в дійсне життя, тоді як цариця Катерина приймала се все тільки на словах, більше для слави й моди, за прикладом ліберального Фрідріха Великого та иньших європейських ліберальних володарів, коли тимчасом в практиці в неї видно завсеїгди фальш між її словами й ділами; вона завела панщину на Україні в Гетьманщині 1783 року, та знесла на провінціях суспільські автономії та народоправство, що вже ніяк не приставало до лиця ні Вольтерови, ні Жан-Жакові Руссо. І як до усіх добрих вчинків Браніцької приплутав ся такий чорний та заблагняний вчинок?

— Може то не Браніцька вкинула в огонь ваші документи на землі? Може то сам гетьман Браніцький пошалив їх, вкинув в огонь, а тільки її руками? — спитав я в Сьвікліцького.

— Хто його знає, хто кидав в огонь, чи він, чи вона! Але кажуть, що вона. А вже сего ніяк не втямлю, як то вона однією рукою ставила церкви,

а другою обдирала нас та однімала од нас землі та ґрунти.

Се не диво! Се колись трафлялось з людьми, думав я та гадав собі нишком: Таких людей в старовину було сила. Але тут щось воно та не так. Не по думках та гадках Браніцької випаде се неправдиге діло, сей поганий вчинок. Певно вона вкинула в огонь документи через намову й намогу свого чоловіка, гетьмана. Се був магнат ще старої Польщі з звичками, наровами й забагами давних запопадних польських панів, що хапали чужі землі на усі боки без сорома, без церемонії і проти усякого права. Сей гетьман Браніцький вкуші з реґиментарем-полковником Стемпковським були уповносилені од короля забити повстання на Україні та покарати смертю гайдамак. Гетьман звелів четвертувати коло Уманя гайдамацького проводника Гонту, повішав на шибеницях рядками попід лісом половлених гайдамак та запорожців після Уманської Різанини саме тоді, як Стемпковський в Кодні коло Житомира одрубав голови двом тисячам селян та запорожців після присуду на суді. А скільки він вигубив народа першого року після повстання, коли карав смертю без суду, сей останній „Муравв Віленський“ старої Польщі! Гетьман Браніцький міг попалити документи на землі, як давній магнат з наровами панів старої Польщі.

-- Се певно зробив сам гетьман Браніцький. Се певно його діло, а не його жінки, — сказав я.

— Бог його сьвятий знає! Хто його зна, чи так, чи инак. Се трудно втямити й сказати, бо я не чув їх поради, — сказав Сьвікліцький.

— Хто його зна! Майнула і в мене думка: людську душу трудно одгадати з її затавними думками, з її вподобою, та ще й душу з великанськими вередами та набутими наровами. Аджеж і славний хірург Пірогов був великий гуманіст і в педагогії, і в життю; брав за ліки в молодечих літах, хто що давав, а тимчасом, перед самим визволінням селян

од панщини, звелів скинути з ґрунтів довгий рядок хат шляхтичів чиншовиків, що тяг ся од його села Вишні понад шляхом до міста Винниці. А коли чиншовики спротивились і зятали ся, не зносити своїх хат, то Пирогов звелів розкидати хати силою і таки позгонив їх з ґрунтів: певно передпочував, що для чиншовиків буде обовязковий силуваний викуп ґрунтів од панів. Зігнані чиншовики знесли й поспродували свої хати і десь розбрелись по містах Подолі. Кому вже кому, а такому чоловікови, який був Пирогов, не можна докоряти недостатчею наукового розвитку, просвітности та гуманного почування. Усеї дідичі дуже не люблять черезмежних чужих полів серед своїх маєтків, бо се часто допроваджує в господарстві до клопоту: до снашу, потолочі, псування лісів, та усякої плутанини в господарстві й тяганини й позів по судах. А при таких випадках дістане по потилиці і Вольтер, і Жан-Жак Руссо, і Дідро, і усякі гуманісти.

Тимчасом Свікліцька вернулась з огорода і принесла тарілку перемитої гарненько місячної редьки та кілька цибульок з зеленим бадиллем. Поставивши тарілку на стіл, вона шатнулась по хаті, знайшла на вікні сільничку, неначе кинула її на стіл, метнулась до мисника, вхопила тарілки і побігла до пекарні. Згодом вона знов впурхнула в двері і поставила тарілку з оселедцем, вхопила на миснику виделку, ніж, та окраєць хліба і се усе неначе шпурнула на стіл. Настя бігала та вешталась по світлиці швидко, жваво, неначе хапалась, або неначе зумисна показувала мені свої пишно повишавані рукави та намиста й дукачі. Снішна та жвава, уся ніби помальована од голови до червоних сап'янців, вона ніби шугала по світлиці, як райська птиця.

Свікліцький укладав в кюпи полудень похапцем аж редька хрущала в його міцних зубах на всю світлицю, а в його аж за вухами лящало. По світлиці пішов рибячий спросний важкий дух. По-

вітре старого трухлявого дому почало одгонити цибулею. Я почав розпитувати в Насті про її життя. Настя, впоравшись, знов десь запірвала жменю насіння, неначе воно сипалось в неї десь з рукава. Вона приїла на кінчику стільця, розказувала, потім знов схоплювалась з місця, кидалась до судника, щось там поправляла, розставляла рядком тарілочки і знов сідала. Спішна та жвава, вона здається, не могла всидіти на одному місці ні на хвилину.

— Чим же ви живете? Чим ви заробляєте на прожиття? — спитав я в Насті.

— А чим же я живу! Живу перекупством, оттак як живуть наші міщанки перекупки. В літку заковую на баштанах кавуни, дині та огірки та й перепродую в місті; перепродую яблука, груші, сливи та усякі овочі та усяку огородину, бураки, картофлю, морхву. А настане зима, тогді перепродую сало, рибу, яйця, шноно. Часом стаю і за перепічайку та бублейницю: печу та продаю паляниці та бублики. Оттак товчу ся сливе цілісінський рік, то тим, то сям заробляю. Сказано, треба чимсь жити і дітній годувати та одягати. Поки ще діти були малі, то треба було приставляти до їх няньку, бо не кидати-ж їх дома самих. Чоловік все не дома, все або в дорозі, або в наймах, а я на базарі. А хата наша стоїть ніби пустою, все пустує було, як перемерли мої старші діти. Було йду на базар з своїм крамом, засуну двері засувом, перехрещу хату та й кидаю на одчай божиї. Оттак наше життя. І тепер сиджу на місті, а думки мої тут кругом хати, кругом дітній літають, як ластівки. Василь пополуднав, встав од стола, перехрестив ся перед образами і промовив: оттепер і коні пополуднали, і я пополуднав. Час і в дорогу.

Ми вийшли з хати. Сьвікліцький поздіймав з конячих морд порожні шаньки і позагнугдував коні. Я пішов оглядати ґрунт та садок. Старий садок розріс ся за хатою на вольній волі. Понад ро-

вами кругом старих вишень розросли ся купами вишники і неначе зелені гнізда посипинались на тини і висіли над ровами. Старі яблуні та груші товпились купами в безладі по зеленій траві. А за садком ґрунт спадав з пригорка на низ і розстеляв ся зеленою левадою до Росі. Левада ніби пірнала в зелені верби та сади, що розкинулись по широкій розложистій долині понад Россею. Уся долина, скільки можна було засягти оком, була ніби закидана садками, то високими, то низько постинаними вербами з зеленими гніздами молодих паростків. За Россею на горбах сидів старий ліс, а в гору понад Россею розстеляв ся графський парк, здоровий, як ліс. Скрізь зелень буйна, кучерява. Тільки де-не-де з того зеленого кучерявого моря витикались високо в гору тонкі тополі, неначе ставники з зеленого воску, неначе тонесенькі турецькі зелені мінарети. А десь далеко, далеко над Россею на панських оселях стрімили густі купи старих тополь і, неначе гострі високі башти готичьких соборів, виганялись високо, високо в гору до неба, прикриті сизою імлою. Понад берегами Росі в лісах піднимались рядками верхи старих осокорів, вдвоє вишних за ліс. Ті осокори потонули в прозорому тумані, і здавалось, ніби сизі хмари полягли на ліс і лежали непорушно на вершечках старого ліса. Подекуди з того зеленого кучерявого моря виринали й виглядали червоні та зелені покрівлі міщайських та панських домів, неначе ті доми потопали в зелених філях. З ярка потягав вітрець і заливав важким духом цвіту акацій усю розлогу долину. Од того приємного і важкого духу в горячому повітрі в мене аж дух забивало, аж голова морочилась.

— Яка тут краса! Яка пишнота на левадах! — промовив я до Сьвікліцького, але він очевидячки був не дуже почуткий до краси тих левад та садків, бо тільки лишув на мене байдужними очима.

— І сей ґрунт, і ся така чудова левада тепер чужа, не ваша? — сказав я до Василя — сю усю красу ви втратили на віки-вічні?

— Хоч і не хотів, а втратив, бо то сила, а проти сили нічого не вдієш, — обізвав ся Василь вже поважно, не жартуючи — воно то і ніби моє — і не моє, і не моїх дітей, бо я за се усе мушу платити чинш і не маю права нікому спродати.

Я спочував до скривдженого обезталаняного чоловіка щирим серцем. І мені стало шкода втрати такого пишного поетичного закуточка. І в мене прокинулись сумні почування, сумні думки од втрати нашої середньої культурної верстви на Правобережній Україні та на Білій Русі тієї верстви, котра скрізь найбільше постачала розвиток наукою людей, що утворювали саму культуру, несли на своїх плечах усю її вагу і служили для неї, і розносили просвітність по усіх усюдах, по темних закутках. Я почував, що ті усі наші ходачкові та сїрачкові шляхтичі, що колись були й неходачкові, а сиділи на своїх клаптиках землі, як і той давний дідич Сьвікліцький — що усі вони тепер живцем поховані люди на Україні, поховані великими панамі. А скільки-б з їх вийшло просвітних діячів для України, робітників культурного розвитку, певних сівачів її по усіх закутках на Україні! Тоді як маґнати та великі пани вміють тільки користуватись життєвими добутками готовенької культури, дбають тільки про свої достатки, про свої догоди та роскоші життя і знають тільки культуру... шикую та блиску великопанського світового життя, та й годі!

— Колиж тебе ждати до дому? — спитала Настя в чоловіка.

— Сподівай ся мене в гості, „як виросте в тебе у світлиці трава на помості“, — одказав з козла Сьвікліцький словами народної пісні — отсе як махну з паном, то тільки ти мене й бачила. Он, дивись! вже й рудий Берко йде з ломом та з сокирою.

— Та не слухайте його! Він вам наговорить на вербі груші, а на осиці — кислиці. Я їду недалечко: до села тільки чотирнадцять верстов, промовив я до Насті, сідаючи в фаєтон.

— І дурить же мене, як малу дитину! — крикнула Настя нам навздогінці, зачиняючи за нами ворота.

Настя стала за ворітьми і все лузала насіння, спершись ліктем об ворота. З близьких дворів в одну мить поназбігались до неї сусіди міщанки, певно щоб розпитати, куди поїхав Василь, і кого він повіз. Малі діти визирали на улицу крізь ворота, слідкуючи за фастоном оченятами.

— Оддайте ви свого хлопця в гімназію. В вас же в місточку є гімназія. Може-б з його вийшли люди, — сказав я.

— Оддав би і в гімназію, та в гімназії велика оплата за хлопця, така, що я не спроможусь оплатити при своїх достатках. Доведеться й йому бідувати, як і мені, а не панувати. Прийдецься вчити його на столяра або на стельмаха, щоб і йому не довелось поневірятись в наймитах. Мій батько був дідич то й нехтував ремеслом. Шкода, що батько не оддав мене в науку до столяра.

— Як же се ви так зубожіли, коли ваш батько був не вбогий чоловік? — спитав я в Василя.

— Зубожіти се не велика труднація, а забагатішати так се труднійше. Мене мають побила лиха година, од того ще часу, як графиня напустила злиднів в наш двір. Як помер батько, в мене було гроший більше як триста карбованців. Я купив пару добрих коний, справив панську бричку, возив панів по усій околиці то з Фастова, то з Білої-Церкви тоді, як ще не було залізної дороги, держав і простійші коні і посилав під хуру з вагою. Але раз якось повіз я одного пана з Фастова далеченько за верстов шістьдесять. Вертаюсь назад, аж у Білій-Церкві усе жидівське місто згоріло: погоріли трохи не усї жидівські хати та крамниці. Іду я через те пожжище, а в мене і в душі похололо. Мабуть погоріли й мої хати, бо обидві стоять просто по улиці недалечко од міста! Думаю я, та вже й коний не поганяю. Руки з віжками та батогом

так і опали на коліна, неначе мертві. Самі коні якось потрапили довести мене до моєї оселі. Дивлюся я, мого батьківського дома, що стояв над самою улицею, нема, тільки головешки курять ся. Дім стояв під вітром та під іскрами і згорів до чиста. Небогато дечого і з хати вихошили, бо пожежа трафилась пізно, вже в-обляги. Друга отся хата, що дісталась мені од моєї баби, стояла далі в садку, то якось, Бог хранив, і не згоріла. Перебрав ся я в ту хату, отсю що ви в неї були, випровадивши з неї одного панка кватиранта, та й живу там і до сего часу. А тут на тобі другу біду, неначе до мене в двір унадились злидні. Через рік якось в літку повів я до Росії накупувати коні. Завів я їх в воду. Один кінь ляг у воді, побрюхав ся та й устав. Потім ляг і другий, почав перекидатись та якось і набрав води в вуха. Як тільки вода залила вуха, кінь неначе сказив ся. Я тягну його до себе до берега, а він вирвав ся, кинув ся в Рось на глибиню, потрапив на ковбаню та й сів на дно. А другий кінь чогось заслаб, почав миршавіти, і я мусів продати його за безцінь водовозови. Так і пропали мої коні ні за-що, ні про що. Од того часу я втратив заробітки, не спроміг ся купити другі добрі коні, та й зубожів і мусів отсе найнятись за дванадцять карбованців на місяць на своїх харчах в одного старого тутешного пана, що колись держав одно село в посесії в графа та розбогатів, і тепер живе на бурку в своєму домкові в містечку. В день я на службі, а ночую в дома. Теперечки довелось мені служити за наймита в такого пана, що колись був достоту такий убогий шляхтич, як тепер я. А він забагатів з графської ласки та з ласки графського управителя, чи ржондци, і тепер живе та хліб жує без роботи, бо він католик. А я мушу служити в його за погонича, хоч ми колись були дідиці.

— Се мені дивно! Як же воно так трафилось?

— А так трафилось, як воно тепер тут скрізь по сіх польських маєтностях в нас буває. Ще люди

пам'ятають, як отсей самий пан, в котрого я служу за наймита, колись возив в свого батька мливи до млина, сидів на возі зверху на мішках, нас батькові коні в діброві, а тепер він пан на всю губу, хоч нігде в школах не вчив ся і ледви вмів читати та писати. Його батько був простий убогий шляхтич, а де-хто каже, що він навіть був сірий білоцерківський мужик. Але як тільки ксьондзи зтягли його до костела та він став перевертнем та ще й почав запобігати ласки в панів, то пани зараз посадили його за лєничого в діброві, а як підріс його син, то й сина настановили за пригінчого коло робітників на бураках, а потім взяли й його й його сина за піконів в графські ферми. Од того часу він так і пішов в гору і забагатів, бо ті пікони обкрадають панів, скільки влізе в капшук та в кишені. А потім ото вже як він назбирав чимало грошей, то знайшов собі спільників, таких самих як і він, і з ними в спілці взяв одно село в графа в посесию. Спілка їх розпалась. Спільники прогайнували свої гроші й одстали, а він вдержав посесию сам та й розбогатів. Тепер він вже старий, вже не держить посесії, поставив собі дім на графській землі в містечку, платить за ґрунт чинш і живе собі та хліб жує без роботи. Таких тут у нас набереть ся улиць зо дві або й зо три. Отсеї так здатні і дітиї своїх вчити в гімназії. А нам тепер далеко стало до гімназій, як куцо́му до заяця.

— Чом же ви не шукали собі місця тут таки в канцеляриях в пана? Їх же тут багато. Або чом ви не стали хоч будь-де за пригінчого або за економа в якого посесора?

— І шукав і читав, та мені пани не дали місця, бо я не католик і не Поляк. Тут в канцеляриях, на фермах, в посесиях, на пнтлях — скрізь усі місця обсаджені або Поляками, або жидами, або й нашими людьми тільки католиками, хоч вони часом по польськи і говорити незугарні. Наших нігде не приймають на службу. Хіба вже буде недостача

в своїх, тоді тільки зацхнуть порожню дїрку або Українцем, або Руським, тбо Нїмцем. Од нас тут одбито сей хлїб в великих польських панів. Та я, хоч і пішов би до їх на службу, але їх не люблю і віри їм нї в чому не йму. І батько мій після отого горя став недовірчивий і панам нї в чому не йняв віри. І я не йму віри і їм і усїм: нікому не йму віри, навіть своїй жінці, хоч добре знаю, що вона ніколи нї в чому мене не дурить. Отсе як прийде вона з базара та лічить гроші, то я усе чомусь не йму її віри, аж мені самому чудно. Я знаю, що вона мене любить, і дуже любить, але як вона часом говорить з яким чоловіком, то я закрадусь та й чисто все вислухаю, бо я на вуха дуже чуткий. Аж самому сьмішно! Сказати по правді, я нікому не йму віри. Навіть тепер мені чогось здаєть ся, що отсе ви приїдете в село, а мені гроший не заплатите, хоч я добре знаю, що ви заплатите, бо мені ще не трафлялись такі пасажири, щоб мені гроший не заплатили.

І щиросердий Василь зареготав ся дрібним сьміхом, засьміяв ся сам з себе і обернув до мене голову. Я вглядїв його білі рівні зуби і веселі очі і собі засьміяв ся.

Але не вважаючи на той сьміх, сумні думи, сумні почування заворушились десь глибоко в моїй душі. Я з щирим серцем споболував цьому безталанному чоловікови, що несамохїть втратив навіть віру в людей. Сумні думи збавили мені радісні хвилі одвідин рідного краю, котрого я давно не бачив, котрим милував ся од щирого серця.

Улиця вже була на-прикінці. Де кінчалась улица, зараз починав ся старий густий парк, перероблений з старого віковичного ліса. Виступили з сизої їмли довгі рядки тополь, що тягли ся по під парком на низ до Росї, неначе москалі на муштрі, поставляні в довженний ряд.

III.

Ми вже їхали широким поштовим трахтом. Починав ся давний гетьманів парк, перероблений з старого ліса. По один бік трахту тяг ся без кінця парк, здоровий як ліс, густо обсаджений понад окопом акаціями; по другий бік стояв обрідний дубовий та грабовий старий ліс. Широкий трахт став схожий на аллею, обставляну високими деревами, неначе зеленими стїнами.

День з ранку був ясний, соняшний, жовтозолотий, а як звернуло з пів дня, став якийсь білий, ніби срібний. Усе небо затяглось ніби прозорою імлою, а через неї, неначе через тонку намітку, ледви світилась небесна блакить. На небі подекуди в білій імлі плавали неясні сріблясті хмарки, неначе розлите сиве молоко з ледви примітними блискучими обідочками та тонесенькими обвідками. Ті прозорі розмазані хмарки стояли непорушно, неначе плавали десь в тихому мертвоводї. Сонце світило тихим білим світлом, неначе серед неба чиясь рука запалила вінок з дротиків магнїя. На парк, на ліс, на усю землю лив ся тихий молочнобілий світ. День ні хмарний, ні соняшний, не золотий, а якийсь ніби срібний. Небесна блакить подекуди проглядає й прозирає, неначе синя атласова підбійка. Усе небо з непорушними, ледви омежованими хмарками у імлі здаєть ся ніби намальоване, накидане першим ескізом маляра на якомусь велитенському плафонї. Сріблястий світ заливає парк та ліс зверху до низу. Між деревом, між гіллям снував ся легесенький туманець. Ліс світив ся наскрізь, ніби засипаний сріблястим легеньким пилом; тіни од дерева були неясні, нерізкі, а м'які розливчасті неначе притрушені білим пилом. Зелене бадилля папороті, червона смілка, білі та жовті сосяшнички в лісі і на окопах неначе потонули в імлі на самісіньке дно. Ліс став неначе легкий. Усей парк, усей ліс, уся дорога з зеленими окопами — усе було ніби залито прозорим морем, ніби затонуло

й стояло на дні. Було щось фантастичне, незвичайне в тому освітленні срібного сонця. Серед білого дня з'явилась з'явина трохи навіть фантастична, схожа на міраж. В гущавині ліса та парка білі тони та сутінки були мінкі, переходили в голубі, ніби од місячного сяєва.

— Еге тут десь вже лили ливцем тучні дощі? — спитав я в Василя.

— Отес недавно лили ливцем місяцями страшні наглі дощі. Подекуди вже повиривало греблі на Раствавиці, позносило млини, позатоплювало луки, а млинові колеса пороскидала вода по луках поміж вербами та вільхами.

Картина була пишна, але чомусь вона теєр не тішила мене так, як тішили колись передніше сі самі місця рідного краю. Сумні Ваєнлеві оповідання навели на мою душу смуток, невеселі думи. І оригінальна, сливе фантастична картина срібного чередощевого неба та сонця та залитих сріблястим сяєвом лісів ни могла вгамувати й перемогти важкого почування. Срібне небо, срібне сонце, пишний білястий веселий день, білястий ліс, — а на душі в мене смуток та ніби якась темрява, а на серці жаль.

Добрі опасені коні швидко бігли по широкій, трохи піскуватій аллеї. Фастон ніби несло на руках. Базар саме рушив з міста і почав роз'їзджатись. Ми доганяли і випереджували кінні і волові вози та усякі валки хур з вагою, що тягли ся шляхом без кінця. Перед моїми очима манячили й мигали на возах молодці, чоловіки, діди, чепурненько прибрані, неначе я передивляв ся на малярській виставі довгий, довгий рядок картин Трутовського, братів Маковських, Бодаревського. От перед моїми очима промайнули нові вози. На возах сидять молодці, біліють вмощені в соломі та в переїдах нові горшки, макітри та глечики, стремлять нові білі лопати, граблі та заступи. На одному возі біліє двоє нових сит з чистенькими лиснючими обичайками. А далі

поперед нас котить ся кінський віз, а на возі сидить баба в намітці на голові і держить в руках нове вікно з вставляними шибками. Сонце б'є в шибки. Скло страшенно блищить, неначе на шибки вшало четверо сонечок, і ті сонечка ріжуть мені очі, штрикають та колють, неначе розпеченими в огні шпичками.

— Ой Василю! Бога ради поганяйте швидше! — крикнув я до погонича. — Минаймо оте каторжне вікно. І виніс же чорт бабу на великий трахт з вікном в руках! Повертає та й повертає те вікно на всі боки, як цяцьку, неначе граєть ся ним, ніби зумисне наводить блиск просто мені на очі. Ся баба певно виїхала на великий трахт, щоб дражнити мої очі своїм вікном. Вже в мене аж сльози котять ся по щоках, неначе я плачу за старим бабиним розбитим вікном.

— Та й мене вже взяв жаль за старим бабиним вікном, бо й я плачу, — сказав Василь, сьміючись, і махнув на коні батогом.

Коні смикнули й побігли швидше. Вікно ще раз заглянуло мені в лице, ще раз різнуло ніби ножем по очах. Майнула баба в намітці, і вікно зникло, і баба зникла опинилась по заду. А перегодя ми наздоганяємо цілу валку возів. На одному возі лежить в соломі годована сита льоха, простяглась на возі на усю свою свинячу довжину на соломі, неначе гладка купчиха на перині. Свиня виставила проти сонця товсте черево, ніби обтикане рожевими шпичками, і стогне, і трясеть ся салом, неначе її трясця трясе. А на другому возі поросята, привязані за ніжки до полудрабків, кувикають, аж скіглять, неначе завязли в тину. Ся музпка грає та й грає, посовуючись рядом з нашим фастоном, і не дає мені думати, заважає мені милуватись веселими картинами ліса. Підніє дідько ярмарковий свинячий оркестр під самісінькі вуха.

— Ой ратуйте! Ой ївалт! Поминайте швидше єї гусла-самограни! — кричу я до візника.

Ми поминули ту ярмаркову музику, і я починаю заспокоюватись. Але згодом ми наздоганяємо дві жидівські балагули, неначе набиті й навантажені жидками та жидівками. То були жидівські ярмаркові диліжанси. Жиди, поярмаркувавши, очевидячки ще були в ярмарковому екстазі, герготали, та розказували усі разом про свою купівлю та продаж, та про свої бариші. Клекіт в балагулах був такий, неначе жидів хто смалив або пік на жару.

— Знов приніс дідько під самісінькі вуха ярмаркові цимбали! Бога ради минайте їх! — крикнув я до Василя.

Василь свиснув батогом. Рвачкі коні аж скочили, аж гонки стали. Цимбали різнули мені в вуха і затихли десь по заду в куряві, неначе в їх одразу й разом порвались усі струни.

Знов стало тихо знов пішли мої думи за думами, мрії за мріями тихо, тихо, неначе вода в Росі. Серед чудових картин та виглядів в дорозі плывуть мої думи одна за одною, як промінь за промінем ллеть ся з сонця на землю, без перестанку, без спину, плывуть самохіть, не по моїй волі. Я знов задумав ся: милував ся картинами по обидва боки широкого трахту і очей не зводив. От ми знов догнали віз, а на возі сидить молодий чорнобривий чоловік, гейкає на волі і полуднує, держачи в руках скибку хліба та шматок сухої тарані. Він обертаєть ся до молодиці і подає її хліб. Молодиця простягає руку, бере недоїдок і чогось регочеть ся; білі рівні зуби блискають на сонці; блищать і очі в гарного молодого чоловіка. А ондечки на другому возі стоїть зелена з червоними квітками нова скриня, а коло скрині сидить молоденька гарненька дівчина в доброму намисті, в червоній стрічці на голові. Вона весело розмовляє з батьком, щось йому розказує. Очі в неї блищать. Вона весела, вона сьмієть ся, неначе зачула десь музики. Я вгадую, що батько купив скриню для неї, що її незабаром посадовлять на ту скриню і повезуть з музиками

до свекрового двору. І я вже ніби бачу і той поїзд, і ту веселу перезву. Мені вчувають ся сьпіви приданок та свашок. Я ніби бачу бояр з червоними стрічками на шапках, бачу музик по зад воза з скришками в руках. Та перезва ніби пересунулась перед моїми очима разом з скринею та дівчиною на возі, і десь зникла по зад фаятона в гарячому душному повітрі, як міраж.

От ми наздоганяємо й випережаємо довгу валку возів з земляним угіллям, котра повагом йде од вокзала. Чорні, схожі на кришини, шматки та грудки угілля лиснять на срібному сонці, неначе притрушені борошном. Коло возів ідуть погоничі, припалі чорним угляним пилом, чорні на виду, з чорними руками, з чорними шиями. Проти сіві валки йде друга валка возів з мішками пашні. По один бік шляху в холодку попід акаціями йдуть стежечкою молодичі з новими горшками та мисками в руках, з клунками на плечах. Одна молодича несе в руках нову лампу з склом і ступає так обережно, неначе вона на Стрась вертаєть ся з церкви до дому з запаленою свічкою в руках. Я ловлю швидкими очима ті рядки картин, котрих я вже давно не бачив, навіглядую, придивляюсь до усього, ловлю, що можна вхопити оком на швидкому льоту. І сі картини тішать мене, загладжують мій сум. І важкі вражіння та сумні почування починають помаленьку зникати в моїй душі, неначе їх зносив кудись тихий вітер. Мені стає веселійше. Але пісня чогось не йде на душу, як було колись давнійше, коли я приїздив в рідний край. Щось ніби залягло на серці і неначе мулом замулило чисту течію повного щастя, повної веселости, яку я переднійше почував, вертаючись на Україну з далекого далека.

— Оттут на низу серед самого парка коло Росі колись була прездорова псярня старого гетьмана, — промовив Сьвікліцький і тикнув пужалном на тополі в парку: яка то була псярня! Старий гетьман дуже любив влови і держав двісті ще

й п'ятьдесят вловчих псів усяких пород, усякої масти. Он там стояли казарми для собак, коло самісінського парка. Було різуть для собак вола сливе що дня. Як різуть було мужики вола, здорового та круторогого то трохи було не плачуть. Що дня з мяса Німці варили юшку для собак. Наймити царі наливали юшку в мармуряні корита, а Німці тільки походжали, стерегли собак коло корит, а після того собачого обіда обтирали хусточками їм морди та носи, щоб пси не лизались та не загризались. Стріляти вовків, лисиць, серн та заяців і тоді, ще й довго потім було усеім заборонено. Та й розплодилась же тоді сила вовків! Скільки вони покалічили та порозривали худоби в людей! Ханали свині, лошата та телята навіть смерком, навіть на улицах по селах. Теперички од тії царні й сліду не зісталось, бо й великі пани певно трохи порозумнішали. А яка була стадниця в старого гетьмана! Які там коні були позаводили! Я тепер і не бачу на стадниці таких коний, які там були переднійше. Які тоді в дворі були карети! Які були виїзди на влови! Було виїде син старого гетьмана на влови, неначе король, а за ним панів, панів та усяких вловчих, що й полічити їх не можна було. Як виїдуть в ліс, то аж ліс ніби гуде та стогне: труби ревуть, собаки гавкають, вищять та скіглять, рушниці раз-у-раз тільки гур та гур! трісь та трісь! аж отеї діброви було ревуть, неначе живі. В діброву бувало вивозять наїдки та напої. В лісі напинають намети. Музики грають, а пани бенкетують. А постреляні серни, вовки та заяці було поскладають на ношах на листі, обтикають ноші зеленими гілками, і царі та лієничі несуть ноші на плечах аж до палацу, неначе мари. А за ними карети та ще карети! В вечері в парку в палаці знов музики й танці до білого дня.

— Чи пішла-ж порода тих баских коний по селах, по мужицьких господарствах? Чи стала тутешня порода мужицьких коний хоч трохи красша?

— Ні, не пішла та порода по селах, бо її й не пускали на села та й тепер не пускають; держали тільки для себе і не пустили мабуть задля того, щоб мужицькі коні часом не догнали та не випередили панських. Огірів держали тільки для свої стадниці, а мужикам та міщанам зась!

— Вас старий гетьман поховав живцем без спобоління, без милосердя, а натомісьць розплював вовки та лисиці та заводив цярні, майнула в мене думка: культура вловчих собак, дорогих коний, вовків та зайців, пишних парків та краківських хамутів та... панщини — се була одна і єдина культура, яку несли на Україну давні польські маїнати та пани. Я пригадав мемуари про ті часи д. Чалого та протоєрея п. Лебедницева і пересьвідчив ся, що вони зовсім правдиві.

От ми поминули парк, виїхали в полє. Зазеленіли навкруги бураки на полях, неначе поля хто вкрив зеленим оксамитом. Ми виїхали на високий пригорок. І несподівано передомною на низу розгорнулася широка долина річки Камянки. Блиснув в долині здоровий широкий ставок край села Фрусів, неначе скло, обсіпане срібним сьвітом. Зазеленіли два рядки старих верб на широкій греблі, коло греблі зачервонів високий на три поверхи мурований питель. Недалечко од питля над шляхом забіліли чотири шинки та жидівські крамнички. Коло шинків завізно, неначе коло млинів. Побазарувавши в містечку, селяни поставали з возами коло шинків, пють могоричі, декотрі полуднують, посїдавши кружалами коло возів. В руках в селян скрізь блищать пляшки та чарки, мигають іскрами на сонці. Коло возів вештають ся чоловіки та молодіці, малячать жидки та жиденята. Над ставком на зеленому березі стоять циганські шатра. Чорні циганки в червоних спідницях та юбках незвичайно виразно визначають ся над водою на зеленій траві. Низше од опуєта між камінням в білому шумі та в бризках опуєта купають ся циганчата та пастушки,

а недалечко од опушта в холодку над річкою під вербами стоїть та дримає череда на стіглі, лежать покотом чорні отари овець, неначе чорніє ріля. Я з пригорка окинув очима усю картину. І ся картина: і ставок, і верби, і люди й вози, і цигани — усе було залито срібною імлою. Люди ворушились ніби в легкому білястому тумані. Уся картина зда- лека нагадувала перший неясний ескіз, накиданий малярем на швидку руку. І мені усе здавалось, ніби се усе знаходить ся не на долині під ясеним сонцем, а десь ніби на морському дні, залите про- зорою білоблакитною водою.

От коні збігли з спадистого прогорка і вибігли на широку греблю. Коло питля стоять валки возів, навантажених білими мішками з питльованим бо- рошном. На двох танках питля на лавках сидять мірошники та жиди, обсіпані обметицею, з білими щокми та губами, з білими бровами та бородами, в білих брилях та ніби побіляних жупанах. Декотрі мірошники вештають ся по греблі. І покрівля на питлі біла, і обидва танки білі, і вікна і усї кар- низи обсіпані обметицею, і мішки на возах з бо- рошном білі. І ся уся біляста картина засипана й залита білим срібним сьвітом сонця. І білі мірош- ники, і білі жиди з білими бородами та бровами були обліті білою імлою і манячіли та ворушились перед моїми очима оддалік, неначе виробляні з бі- лого павутиння, неначе серед дня з темних дверей темного питля без сороза вистушила на сьвіт божий усяка біляста та попіляста мара.

Василь спинив коні недалечко од мосту над опустом. Йому схотїлось пити. Він побіг до кри- ниці, що було видко низше од опушта під вербами в холодку. Я сидїв і задивив ся на ставок, на бі- лих людей, ніби виробляних з туману, на чорних циганчат, що хлюпались на низу в воді і лазили по березі, між камінням, ніби чорні раки, десь глибоко на дні, на сполоханих гусий, на дримаючу череду під вербами. Я задивив ся, задумав ся і забув про

сумні Васи́леві опові́дання. Мені знов стало весело на душі. Оригінальні картини рідного краю одібрали од мене сумні думи.

Василь вернув ся, і ми швидко перебігли греблю і пошашали битим шляхом між двома окопами. Ставок зник, долина зникла, в одну мить, неначе хтось показав мені чудову оригінальну картину великого майстра, повеселив мої очі і швидко сховав її, закривши завісою. Пішла дорога проста, рівна, як стріла, одноманітна. Думи мої знов заврушились в душі. І знов неначе стояв перед моїми очима Василь батько, як живий. Я неначе тепер бачив його на свої очі, бачив, як він вернув ся з панського двору до дому, втративши землю і ґрунт, вернув ся з болячею душею, з обидою і великим горем на серці, як розказував про те своє горе жінці, як жінка зблїдла, остовпіла од горя, як поприбігали сусіди. Я неначе бачив, як старий батько ходить по садку і ламає з горя руки, а мати сидить на призьбі і заливаєть ся з слізми. Я ніби бачив перед собою і самого Васи́ля, маленького хлопця, засмученого тими слізми...

І мої думки чогось навратливо й уперто вертались усе назад, до Васи́левої хати, до його поетичної оселі, до пишної левади та долини з кучерявими вербами та високими тополями... Я знов неначе побачив ту розложисту долину. А з тієї долини мені все вчував ся плач безталання, я ніби чув на свої вуха, як у тій долині між садками та вербами скрізь голосили безталаняні матери, плакали батьки, неначе там одразу схопилась морова пошесть, і понесла смерть по долині. І ті давні смутні картини настирливо налазили сліпцем на очі, сповисали перед моїми очима, переплутувались з тими мальовничими картинами, котрі тільки що мигнули передомною в срібному тумані срібного дня. І знов стало в мене важко на душі, а на серце виав жаль. Настирливі сумні почування не давали мені спокою, неначе злодії викрадали в мене веселість, виганяли

радість з моєї душі, неначе люті, закатовані вороги накупились мучити мою душу серед роскоші рідного краю, в ясний, радісний день мого приїзду на Україну.

Незабаром ми звернули з великого трахту на бік, на малий шлях і зараз виїхали на високе узгір'я. Передомною розгорнулася широка долина річки Раствавиці: розгорнулись роскидані в безладі на широкому просторі, горби, пригорки, сугорби, розлогі переярки, скільки можна було засягти оком на усі боки. Яка широчінь! Яка далеч! Який широкий небокруг над землею! А яка пишнота, яка роскош на полях! І пригорки й переярки і широкі долини — усе вкрито житами, пшеницями, просами, бураками. Скрізь зелено, куди не кинь оком. Тільки подекуди смугами білють гречки, неначе на зеленій простір випав полосами сьвіжий сніг. Які здорові колоски! І яка їх сила! Як їх густо та рясно! Колосок черкаєть об колосок. Колоски ніби лізуть з розлогих переярків на горби, на взгір'я, суспіль чешляють ся одні за других остюками, неначе піша сарана вкрила землю суспіль, неначе рої пчіл обєїли поле, так що й землі не знать. В долинах по Раствавиці та Росєї ніби тонуть в садках та вербах здорові села, ніби потонули в срібній імлі на самісїньке дно. А там далеко, далеко на горбах, на горах за Росєю, мріють дубові ліси та перелїски, мріють білі церкви, панські фольварки та токи в тополях.

Срібна імла заливає усей краєвид од краю до краю. Сонце горить на небі срібним сьвітом. Смуги гречок блищать на сонці, неначе лисенючий атлас, аж в очи ріжуть. Само марєво над полями стало біле, срібне, дрожало білим сяєвом, неначе сипав ся й дрижав білий порошок. Далекі ліси, тополі, токи, білі церкви на горах, облиті срібним марєвом, неначе розпливались в неомежованих, неясних лініях, та обвідках, неначе й вони ворушились, під ворушким марєвом, як ворушать ся під текучою водою в річці на дні водянні рослини, латаття та куширі,

приймали фантастичні форми міража і були схожі більше на міраж, ніж на дійсні ліси, церкви, та тополі!

Яка роскіш! Який солодкий, запашний польовий дух од житів та гречок! Тихо, тихо, ні найменшого подиху вітру! І небо й земля ніби куняли й притаїлись в зачарованій красі та тиші, сподіваючись чогось страшного в натурі. Я замилував ся тією оригінальною картиною, схожою на міраж. Знов злинула радість веселою ластівкою на моє серце. От і рідний край, пишний, в срібному сяві, як міраж.

Але живий свідок великої історичної неправди обернув ся і заговорив до мене. Я вловив блиск його очей, почув його голос. Його дзвінкий голос неначе збудив мене. Я неначе прокинувся й опам'ятав ся... І мені знов стало чогось жаль. В солодкому повітрі неначе стало тянути гірким духом полиню. В мертвій тиші мені почали вчуватись сумні похоронні пісні на похороні живцем похованих людей. І милі, мрійні картини рідного краю вже мене не тішили. Знов заворушились сумні думки і пошпили одна за другою, як осінні листя по воді. І я й не счув ся, як ніби побачив цього живого свідка людської кривди не з батоном в руках на козлі, а в художницькій академії з пензлем в руках попліч з його земляком Сошенком, побачив його, як освіченого наукою просвітника сего темного закутка України з палким словом науки й правди в устах... От я в думках веду його через школи, перебуваю з ним усю течію його просвітнього розвитку, сповнюю його розум високими втямками добра й правди, високими ідеями, уявляю собі його суспільським діячем на Україні... хоч я й добре знаю, що і він і десятки й сотні тисяч таких, як він, на Україні, вже давно живцем поховані, закидані землею руками магнатів; знаю, що ті, котрі законали їх в сиру землю, не допоможуть їм вийти на світ божий; знаю, що дороги вловчі пси давніх магнатів висмоктали з їх кров до

останньої кроплі, як з тих зарізаних на годівлю псярні волів...

І в мене знов серце занило серед чудових виглядів рідного краю. А мої спочування та щире спобоління з непереможною силою линули до того веселого щиросердого чоловіка, живцем похованого здирливими, зажирливими та недобросердими людьми.

